

УДК 811.161

ІДЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Щербачук Л.Ф.

У фразеологічних дослідженнях останніх десятиліть посилену увагу науковців привертає системна організація фразеологічного складу української мови, що спричинило необхідність розв'язання проблем ідеографічного опису фразеологічних одиниць. Принагідно з дослідженням інших аспектів фразеології проблеми фразеологічної ідеографії розглядалися в працях А.М. Емірової, О.М. Каракуці, І.В. Кашиної, П.О. Редіна, О.О. Селіванової та інших учених. У вітчизняному мовознавстві першим ґрунтовним дослідженням з теорії та практики вирізнення окремих мікро- та макросистем стала монографія Ю.Ф. Прадіда „Фразеологічна ідеографія: проблематика досліджень” [5]. Наступним кроком на шляху розв'язання вищезазначеної проблеми була дисертація Н.Ф. Грозян „Фразеологічна мікросистема „Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти)” [2]. Однак багатоплановість фразеологічних одиниць (ФО) зумовлює можливість і необхідність подальшого дослідження цієї проблеми.

Мета пропонованої статті – вирізнити із фразеологічного складу української мови фразеологічні одиниці на позначення соціальних відносин, описати семантичні особливості з урахуванням досягнень сучасних фразеологічної та психологічної наук, визначити особливості ідеографічної ієрархії.

Ю.Ф. Прадід слушно зазначає, що вирізнення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем має базуватися на врахуванні не лише лінгвістичних, але й позалінгвістичних факторів. Ідеографічна класифікація ФО, як і лексики, має будуватися на поняттєво-логічних принципах (позалінгвістичний фактор), ґрунтуватися на наявності в семантичній структурі всіх членів певної мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для даної мікросистеми інтегруючою (лінгвістичний фактор) [5, с.12].

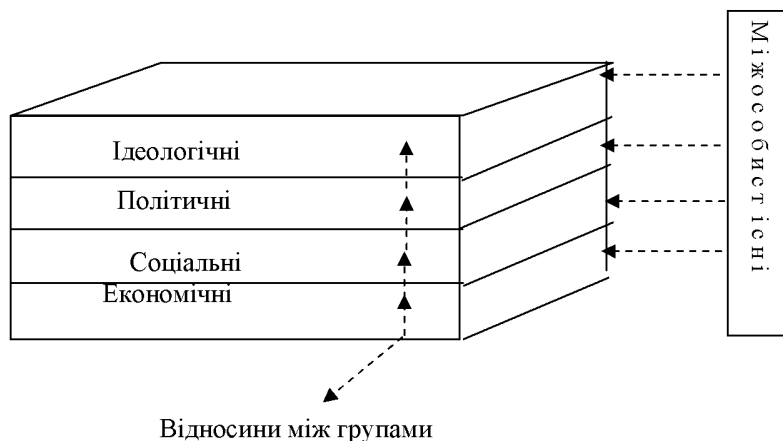
У дослідженні відносини трактуємо як „стосунки, зв'язки, взаємини між ким-небудь, контакти. Ставлення, прояв чуттів” [8, с. 612]. Відносини можуть бути виробничі, економічні, суспільні тощо. Майже всі вони знайшли відображення у складі фразеологічної мікросистеми української мови “Відносини”.

У психологічній науці за змістом та рівнем стосунків людини зі світом розрізняють відносини індивідів та відносини груп [1, с.70]. Кожен індивід вступає у відносини, і цілі групи вступають у відносини між собою, і, таким чином, людина стає суб'єктом різноманітних відносин. Необхідно перш за все розрізнити два основних види відносин: суспільні відносини та “психологічні” відносини особистості. У соціології розкрита певна субординація різноманітних видів **суспільних відносин**, де виділяються економічні, політичні, ідеологічні та інші види відносин. Усе це в сукупності є система суспільних відносин [1, с.70]. Специфіка їх полягає в тому, що в них індивіди сприймаються як представники певних суспільних груп (класів, професій тощо). Такі

відносини будуються не на основі симпатій або антипатій, а на основі певного становища, яке займає кожен індивід у системі суспільства. Отже, суспільні відносини носять безособистісний характер; їхня сутність полягає не у взаємодії конкретних особистостей, а у взаємодії конкретних соціальних ролей (*соціальна роль* – фіксація певного становища, яке займає індивід у системі суспільних відносин) [1, с.71]. Соціальна роль – це суспільно необхідний вид соціальної діяльності та спосіб поведінки особистості. Варто зазначити, що соціальна роль завжди відбиває на собі суспільну оцінку (наприклад, суспільство не схвалює таку соціальну роль, як злочинець). Указуючи на роль, ми зараховуємо людину до певної соціальної групи, ідентифікуємо її з групою. Насправді кожен індивід виконує не одну, а декілька соціальних ролей. Однак сама по собі соціальна роль не визначає діяльність і поведінку кожного конкретного носія в деталях: усе залежить від того, наскільки індивід засвоїв, інтерналізує роль. Акт же інтерналізації визначається цілою низкою індивідуальних психологічних особливостей кожного конкретного носія даної ролі. Тому суспільні відносини, хоч і є за своєю сутністю рольовими, безособистісними, насправді, у своєму конкретному прояві, набувають певного особистісного забарвлення.

У соціально-психологічній науці висловлюються різні думки щодо місця **міжособистісних відносин** у системі суспільних. Г.М. Андрєва переконана в тому, що міжособистісні відносини – це особливий ряд відносин, який виникає в середині кожного виду суспільних відносин, а не поза ними (Див. Схему № 1) [1, с.73]. Взаємодія особистості та системи соціальних зв'язків (як макроструктури – суспільства в цілому, так і мікроструктури – безпосереднього оточення) не є взаємодія двох ізольованих систем. Дослідження особистості – це завжди інший бік дослідження суспільства [1, с. 70].

Схема № 1. Міжособистісні відносини та суспільні відносини

Отже, міжособистісні відносини ніби опосередковують вплив на особистість більш широкого соціального цілого. Вони зумовлені об'єктивними суспільними відносинами. Практично обидва ряди відносин подаються разом, і недооцінка другого ряду заважає істинно глибокому аналізу відносин першого ряду.

При проведенні соціосемантичного аналізу фразеологічного значення необхідно пам'ятати про трансформацію семантики окремих компонентів у загальному значенні ФО, вплив первинної образності, стилістичні параметри тощо. Соціосеми мають ті ФО,

що позначають різноманітні відносини між людьми, а також між людиною і суспільством. За характером такі відносини можуть кваліфікуватися як відносини залежності та відносини рівності [3].

В ідеографічній характеристиці фразеологічних одиниць української мови [9] на позначення суспільних відносин виділено кінцевою ланкою синонімічний ряд. Семантичний аналіз ФО дає підстави запропонувати структуру тематичного поля “Соціальні відносини” (Див. схему № 2).

Схема № 2. Структура тематичного поля ФО “Соціальні відносини”

Тематичне поле	Соціальні відносини		
Тематична група	Багатство	Міжособистісні відносини	Керівництво
	Бідність		Праця
	Соціальний статус		Злочинність
	Поневолення		Конфлікт
	Влада		Самостійність Незалежність
	Експлуатація		Шлюб

ФО української мови на позначення соціальних відносин, об’єднані в тематичну групу “Багатство”, представлені такими синонімічними рядами:

1) хто-небудь дуже багатий, заможний: *горлом пхає; [аж] з горла лізе (пре, преться); бряжчить у кишені;*

2) хто-небудь має багато грошей: *повна (набита, не порожня) кишеня (калитка); набитий (повний) гаманець; горнути гроші лопатою (гребти, загібати); карбованець бряжчить; міряти мірками гроші; кури не клюють зі сл. гроші;*

3) жити в достатках, у великих розкошах, заможно: *купатися як сир у маслі; купатися в золоті (в розкошах, в розкоші); опливати в достатках, як сир у маслі; як бобер у салі; як вареник у маслі (у сметані); на всю губу;*

4) повний достаток: *молочні ріки й киселеві (масляні) береги; медові[і] та молочні[і] ріки; тільки (хіба, лише) птишиного молока нема (немає, не вистачає, бракує);*

5) жити безтурботно, привільно, в найкращих умовах: *як (мов, ніби) у Бога (у Христа, у батька) за пазухою; як (мов, ніби і т. ін.) у Бога за дверима (дверми); тонутися (потопати) в розкошах;*

6) вередувати, живучи розкішно: *казитися з жиру; дуріти з розкошів; дуріти з жиру; сипати (сіяти) грішми (грошима, червінцями, катеринками); біситися з жиру; трясти кишеню;*

7) поліпшувати своє становище, ставати заможним, багатіти: *вбитися в колодочки (в палки, в пір’я); вбиватися (вбиратися в силу); золотий доць; набивати (напихати) [собі] кишені (калитку, кашук); копійка в кишеню пливе.*

Отже, головним показником заможності є наявність, переважно у великій кількості, грошей та інших матеріальних цінностей. Природа людини є такою, що вона постійно прагне до поліпшення свого матеріального становища, до збагачення. Ці явища відбиті у фразеології української мови.

ФО української мови тематичної групи “Бідність” представлені такими синонімічними рядами:

1) відсутність грошей: *в кишені пусто [аж гуде]; вітер у кишенях (у кишені, по кишенях) свистить (свище, гуляє, віє, ходить); з пустою кишенню; і (ні, ані) [ламаного (щербатого, залізного)] шага зі сл. не мати, не дати, не взяти; [і (ні, ані)] копійки*

[зламаної (мідної, щербатої)] ([зламаною] гроша, шеляга) нема (немає, не було) за душею (при душі); пустий (порожній) гаманець (гаман); порожня скриня; порожня (пуста, бідна) кишеня (калитка); [аж] свистить (гуде) у кишені (у кишенях); без копійки; без шеляга за душею;

2) терпіти нужду, нестатки, злидні: годувати злиднів; битися з нуждою; тягтися з останнього; їсти сухий хліб; перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас); перебиватися з копійки на копійку; звести (зв'язати) кінці [з кінцями (докупи)];

3) голодування, погане харчування через матеріальні нестатки: їсти сухий хліб; перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас); недоїдати й недопивати; покласти зуби на полицю (на мисник); нічим [нема й чим] ока запорошити; і кішки нема чим годувати;

4) убогий зовнішній вигляд: світити грішним (голим) тілом; руб'ям трясти; голий, босий і простоволосий; голий як бубон; світити латками; латка на латці;

5) жебракування: ходити по миру; тинятися з торбами; з простягнутою рукою з сл. ходити, стояти; піти на жебри (по жебри, у жебри); по людях ходити; піти попідвіконню; співати (заводити) лазаря

До тематичної групи **“Соціальний статус”** ввійшли ФО української мови, які об'єднані в синонімічні ряди:

1) зайняти визначне становище в суспільстві, у певній сфері діяльності: високо піти [вгору]; вийти (вибитися, вискочити) в люди; високо літати;

2) впливова людина, поважна особа: великий пан; велика пані; велика риба; велика цяця; велике цабе; знатна птиця; великого (високого) коліна; цар і Бог;

3) особа, що не має значної ваги і ніякого впливу в суспільстві: птах низького польоту; невелика цяця; невелике цабе; невеликий пан; невелика пані;

4) родовитість, аристократичність: біла кістка; у жилах тече дворянська (голуба, блакитна) кров;

5) прагнення зайняти високе суспільне становище: дертися вгору; лізти у пани;

6) допомагати кому-небудь знайти своє місце в житті, в суспільстві: взяти на буксир; вивести на[широку] дорогу; вивести в люди.

Тематична група “Влада” репрезентує такі синонімічні ряди:

1) бути на чолі кого -, чого-небудь, керувати: халіф (каліф) на годину (на час); сидіти на троні; грати першу скрипку; стояти біля керма; стояти в голові; усьому голова; вести(водити) пере; держати віжки в руках;

2) ставити в залежність: у лапах (у лабах); підбити під свою руку; взяти(забрати) в свої руки; взяти в шори; взяти до рук (в руки); крутити (сукати) мотузку (мотуззя); сісти верхи; їздити на горбі; сісти(вилізти) на голову;

3) підступно, жорстоко, хитро примушувати когось підкорятися: заплутати у [свої] тенета кого; заманити в свої сіті кого; держати (тримати) в кулаку.

Тематична група **“Поневолення”** представлена синонімічними рядами:

1) поневолювати: накидати (накладати, надівати) ярмо (петлю, рідко вуздечку) [на [свою] шию (довкола шиї, на себе)]; посадити на казенні харчі; запрягти в ярмо;

2) позбавляти кого-небудь самостійності в діях, у поведінці, вчинках: водити на мотузці; вдягнути вуздечку на кого; під п'ятою бути (сидіти, перебувати); тримати під каблуком; держати (тримати) на прив'язі (на припоні).

До тематичної групи **“Експлуатація”** ввійшли ФО української мови, які об'єднані в синонімічні ряди:

1) тяжко визискувати, експлуатувати кого-небудь: *пити (смоктати, ссати) кров; видавити (вижати, вичавити, виїсти) [усі] соки; дерти шкіру; луску шкребти з кого; виганяти сім потів (сьомий піт); вимотувати (висотувати); вимотати (висотати) жили; сотати кишки (жили);*

2) важкою працею інших: *на чужому горбі; чужими руками; точити свій піт на кого; тягнути ярмо.*

До тематичної групи **“Праця”** ввійшли ФО української мови на позначення відносин, об'єднані в синонімічні ряди:

1) дуже важко, багато працювати: *рвати жили (руки, силу, не покладаючи рук; не розгинаючи ступи; гнути горба; гнути ступу (карк, хребет);*

2) страждати, мучитися, виконуючи тяжку роботу: *обливати кров'ю; кров'ю й потом; кривавили мозолями; добути (здобути) кров'ю [та кістками] та ін.*

ФО української мови на позначення соціальних відносин, що об'єднуються в тематичну групу **“Шлюб”**, представлені наступними синонімічними рядами:

1) сватання: *слати (засилати, присилати, посилати) старостів (людей) [за рушниками]; брати рушники;*

2) відмовляти кому-небудь: *давати (підносити) [печеного] гарбуза; годувати гарбузами; роздавати гарбузи;*

3) зазнавати невдачі у сватанні, залипянні: *остатися з гарбузом; скуштувати гарбузової каші; діставати (одержувати) відкоша;*

4) одруження, вінчання: *зв'язати руки; ставити (становити) на рушник (на рушнику); взяти (прийняти) закон; брати шлюб; вести до вінця; готувати (дбати) рушники (скриню); віддавати [ї] руку [ї серце]; зав'язати косу (хустку) та ін.*

Конфлікт розглядається в роботі як зіткнення суперечних сил. Він виникає та протікає у сфері безпосереднього спілкування людей як певний результат загострених протиріч між ними [6, с. 275].

У фразеологічній мікросистемі **“Конфлікт”** ФО об'єднуються в семантичні поля:

– **сварка**: *як (ніби, мов) кішка з собакою; [чорна] кішка пробігла; хатня морква; розбити (побити) глек (глека, горицьк, горицька, макітру); кипить, як (мов, ніби) у казані; вергати (кидати) громи та ін.;*

– **прокльони** (ФО об'єднуються в синонімічні ряди):

1) уживається як зловісне прокляття і виражає побажання невдачі, лиха, всього недоброго: *будь [він (ти) [тричі]] проклятий (проклят), лайл.; бодай (щоб) добра (долі) не було кому, лайл.; щоб тебе (вас) Бог (Господь) побив (покарав); бодай він не знав ні дна ні покришки;*

2) уживається як прокляття і виражає побажання фізичного болю, фізичних вад: *бодай на тебе (на нього) болячка, лайл.; бодай його [пранці та] болячки з'їли; бодай вас за зуби взяло; щоб тебе правцем виправило, хай ноги повсихають;*

– **бійка** (ФО об'єднуються в синонімічні ряди):

1) побити кого-небудь: *почесати ступу (ребра); оббити пір'я; облатати боки; дати (завдати) бобу; докласти воза; дати табаки понюхати; дати чиньби; дати в три шиї, нам'яти (набити) шию (потилицю);*

2) жорстоко побити кого-небудь: *оббити шкіру; обідрати шкіру; обламати ребра; не лишити живого місця; виправити целети; відбити(надсадити) бебехи (печінки, бельбахи);*

3) бити, боляче штовхати кого-небудь короткими різкими ударами: *давати стусанів* (стусана); *дати штовханів* (штовхана, штурхана); *погодувати* (нагодувати) *штурханцями*; *нагодувати* (почастувати) *потиличниками*;

До тематичної групи **“Самостійність. Незалежність”** ввійшли ФО української мови на позначення відносин, які об'єднані в синонімічні ряди:

1) звільнитися з-під чийої-небудь залежності, з неволі, з-під гніту: *висунути шию з ярма*; *встати з колін*; *порвати* (розірвати, розрубати) *кайдани* (пута, ланцюги); *розбити кайдани* (окови, пута); *ламати пута*;

2) бути незалежним: *вільний птах*; *жити на свою руку*; *устояти на ногах*; *іти своєю дорогою*; *вільна пташка* та ін.

У тематичній групі **„Злочинність”** ФО об'єднані в семантичні поля, що складаються безпосередньо з синонімічних рядів та позначають:

– **хабарництво**: *хакий на рук*; *слабість на праву ручку*; *здере [з живого] і з мертвого* з сл. такий, що;

– **крадіжка**: *обдерти до нитки*; *живцем облупити*; *обідрати* (обдерти, облупити) *як (мов, ніби) [ту, молоду] липку*; *потрусити кишені*; *лазити в [чужі] кишені* та ін.

– **убивство** (ФО об'єднані в синонімічні ряди):

1) злочин, пов'язаний з убивством або кровопролиттям: *мокра справа* (робота); *мокрій вчинок*; *мокре діло*;

2) масові вбивства: *кривава баня*; *кривавий бенкет*; *кривавий ралець*;

3) убити кого-небудь: *вкоротити віку*; *взяти гріх на душу* (на себе); *обагрити[свої] руки кров'ю*; *випустити дух*; *випустити кишки* та ін.

Висновки. Отже, в українській мові існує розгалужена система фразеологічних засобів мови на позначення суспільних відносин. Аналіз образної структури фразеологічних одиниць свідчить, що вони можуть містити як прямі, так і непрямі вказівки на соціальні фактори. Фразеологічний фонд української мови є активним мовним запасом, актуальним для подальшого детального дослідження в нових аспектах.

Список літератури

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для вузов. – М., 2000. – 376 с.
2. Грозан Н.Ф. Фразеологічна мікросистема „Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореф. дис.... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
3. Крысин Л.П. Социальная маркированность языковых единиц // Вопросы языкознания. – 2000. – № 4. – С. 26-42.
4. Общие основы психологии. – 2-е изд. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – 516 с.
5. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (Проблематика досліджень). – НАН України, Ін-т української мови. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
6. Свеницкий А.Л. Социальная психология: Учебник. – М., 2003. – 575с.
7. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
8. Словник української мови: В 11 томах. – Т.І. – К.: Наук. думка, 1970.
9. Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн./ Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1-2.

Поступила до редакції 13.03.2006 р.